ISSN 2654-2366

Archive

Archive Offprint

Open Access Scientific Journal

ISSN 2654-2366

Volume 18(1) – 2022 Offprint

Volume No: Archive Volume 18, Issue 1, 2022
Editor: K. Kalogeropoulos
Date: February 1, 2022

Παραπομπή ως: Ιωαννίδου, Α. (2022), Η διαμόρφωση των σχέσεων κράτους και πολίτη μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001, *Archive 18*(1), σσ. 26-37 DOI: 10.5281/zenodo.6321873

Η διαμόρφωση των σχέσεων κράτους και πολίτη μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001

Λέξεις κλειδιά: *11 Σεπτεμβρίου 2001, Αντιτρομοκρατικός Νόμος, Ιδεολογία της Ασφάλειας, Κοινωνική ανασφάλεια, Κρατική αντι-βία, Κράτος Δικαίου, Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, Μιλιταρισμός, Παγκοσμιοποίηση, Τρομοκρατία*

Άννα Ιωαννίδου, Πολιτικός Επιστήμων και Νομικός, ΜΔ Νομικής ΑΠΘ

Abstract

In the aftermath of the historic, global-scale changes of September 11th, 2001, reflections have being developed on the hot issues of reshaping the state-citizen relationship in a society of fear, strengthening of the state, updating the war as a policy-making tool, and the shrinking of citizens' rights on the altar of the ideology of security and protection of human life. With the focus on terrorism, criminal repression, civil rights, globalization, issues have being raised on the issues of hardening the repressive mechanism of the state, the suppression of freedoms and the electronic surveillance of citizens.

Στον απόηχο των ιστορικών, πλανητικής εμβέλειας αλλαγών της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, αναπτύσσονται στοχασμοί που διαπραγματεύονται τα φλέγοντα θέματα της αναδιαμόρφωσης των σχέσεων του κράτους με τον πολίτη στο πλαίσιο μίας κοινωνίας φόβου, της ισχυροποίησης του κράτους, της επικαιροποίησης του πολέμου ως εργαλείου χάραξης της πολιτικής και της συρρίκνωσης των δικαιωμάτων των πολιτών στο βωμό της ιδεολογίας της ασφάλειας και της προστασίας της ανθρώπινης ζωής. Με άξονα τα θέματα τρομοκρατία-ποινική καταστολή-δικαιώματα του πολίτη-παγκοσμιοποίηση κατατίθενται προβληματισμοί που αφορούν τα ζητήματα της σκλήρυνσης του κατασταλτικού μηχανισμού του κράτους, της συμπίεσης των ελευθεριών και της ηλεκτρονικής επιτήρησης των πολιτών.

Τρομοκρατία, παγκοσμιοποίηση και κράτος δικαίου

Στην παγκοσμιοποιημένη δυτική κοινωνία μετά το τρομοκρατικό χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 αναπτύσσεται μία βιομηχανία της ενοχής , σύμφωνα με την οποία οποιοσδήποτε παρεκκλίνει από το ιδεατό μοντέλο του «μέσου συνετού πολίτη» στιγματίζεται ως δυνητικός τρομοκράτης. Η στρατηγική της ενοχοποίησης δεν γνωρίζει ιδεολογικούς, πολιτικούς ή πολιτισμικούς φραγμούς. Υπό το πρίσμα δαιμονοποίησης της διαφορετικότητας και μείωσης της ανοχής, ο επίφοβος άλλος θα μπορούσε να ανήκει σε οποιαδήποτε μειονοτική ομάδα, να είναι μουσουλμάνος, ακροδεξιός, αριστεριστής, ομοφυλόφιλος, τοξικομανής και η λίστα των υπόπτων συνεχίζεται. Μία παρενέργεια της διεθνούς καταστολής και της αστυνομοκρατίας είναι η υπονόμευση και περιθωριοποίηση πρωτοβουλιών ενεργοποίησης και αυτοοργάνωσης των πολιτών, όπως το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης. Σημειώνουμε ότι ακόμη και το άτομο που

χαρακτηρίζεται από την εξουσία ως συνετό και πειθαρχημένο με την πρόταξη της αρχής του νόμου και της τάξης μπορεί να αναχθεί σε εσωτερικό εχθρό του παγκοσμιοποιημένου συστήματος ασφαλείας. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ έχει επινοηθεί ο όρος "sleepers", ο οποίος προσιδιάζει στους εν δυνάμει τρομοκράτες που διάγουν ένα βίο καθωσπρέπει και συμβατικό, αποκρύπτοντας την επιθετική τους προσωπικότητα.

Επιπλέον, η οργάνωση της κοινωνικής ζωής με επίκεντρο την αστυνόμευση και την χρήση νόμιμης βίας έχει ως αποτέλεσμα την εξοικείωση ενός τμήματος της νέας γενιάς των ΗΠΑ με την εικόνα της οπλοφορίας και οπλοχρησίας. Η αμερικανική κοινή γνώμη συγκλονίζεται από αλλεπάλληλα κρούσματα αιματηρής νεανικής επιθετικότητας στα σχολεία , κατάσταση που αποδεικνύει ότι η φυσική βία έχει διαχυθεί και εμπεδωθεί ακόμη και στο χώρο της δημόσιας εκπαίδευσης.

Τα συναισθήματα του φόβου και της ανασφάλειας γίνονται εργαλεία χειραγώγησης των πολιτών και νομιμοποιούν την χρήση αυταρχικών, κατασταλτικών μεθόδων από την κρατική εξουσία. Κάτω από συνθήκες ψύχωσης για θέματα εθνικής ασφάλειας και φόβου για το αύριο παρατηρούνται συχνά φαινόμενα καταπίεσης της ατομικής ελευθερίας, ενίσχυσης της κρατικής εξουσίας και απογύμνωσής της από κάθε ηθικοπολιτική διάσταση, με αποτέλεσμα να αλλοιώνεται το περιεχόμενο της δημοκρατίας και των ανθρωπιστικών αξιών. Τα νομοθετήματα-«τρομονόμοι» που ψηφίζονται στις ευρωπαϊκές χώρες ακροβατούν στο χείλος της δημοκρατικής τάξης και απειλούν τα κεκτημένα του φιλελευθερισμού. Η επίταση της αστυνόμευσης έχει ως αποτέλεσμα την ποινικοποίηση πολλών εκφάνσεων της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, όπως η ειρηνική συμμετοχή σε μία διαδήλωση και η παρακολούθηση ενός αθλητικού αγώνα.

Στο μικροσκόπιο της εξουσίας με την συναίνεση του ατόμου εισέρχεται ακόμη και το σώμα, το οποίο «αντικειμενικοποιείται» και γίνεται αντικείμενο άσκησης ελέγχου, τακτική που παραγκωνίζει την αξιοπρέπειά του και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Η αυταρχική καταστολή, αναζητώντας απευθείας και δίχως νομικά εμπόδια τους εσωτερικούς εχθρούς, επιτηρεί τα μόνιμα χαρακτηριστικά του ανθρώπου, την βιολογία και την μορφολογία του. Με σύμμαχο την προηγμένη τεχνολογία, τελειοποιούνται και προάγονται μέθοδοι αστυνόμευσης των προθέσεων του ανθρώπου, έτσι ώστε να ανιχνευτούν στοιχεία αντικοινωνικότητας και επιθετικότητας. Προωθούνται, για παράδειγμα, συσκευές που διακρίνουν την ταυτότητα του ατόμου μέσω της ίριδας των ματιών, την οποία φωτογραφίζουν διακριτικές κάμερες.

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι το σύγχρονο σύστημα ασφάλειας με την βοήθεια της ψηφιακής τεχνολογίας και ιδίως του διαδικτύου είναι σε θέση να εποπτεύει και να ελέγχει τους πάντες, δημιουργώντας έτσι ένα ηλεκτρονικό, δορυφορικό πανοπτικό παρακολούθησης. Το ηλεκτρονικό μάτι συμπυκνώνει ένα γενικότερο σύστημα πειθαρχίας, κομφορμισμού και επιτήρησης της «κανονικότητας», το οποίο με λεπτομερείς ρυθμίσεις, έντεχνους και αθέατους καταναγκασμούς και διαδικασίες κοινωνικού ελέγχου επιβάλλεται σε κάθε άτομο και συντηρείται από τους μηχανισμούς της εξουσίας. Παράλληλα, ο απλός πολίτης οφείλει να είναι γνωστός, διαφανής, πολλαπλά καταγεγραμμένος και με το πρόσωπο ακάλυπτο.

Με το πρόσχημα της διαφύλαξης της κοινωνικής ασφάλειας και της εθνικής άμυνας, οι οποίες εντάσσονται πλέον στις πολιτικές προτεραιότητες, υπονομεύεται η ιδιωτικότητα, ακόμη και η ερωτική ζωή του πολίτη, καθώς οι διωκτικές αρχές έχουν νομότυπα πρόσβαση στο άσυλο της κατοικίας και στο απόρρητο των επικοινωνιών και συγχρόνως μπορούν να επεξεργαστούν ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα. Επιπροσθέτως, το δόγμα της μηδενικής ανοχής, της πολιτικής πρόληψης του οργανωμένου εγκλήματος και της κοινωνικής συμμόρφωσης γίνονται αυτοσκοπός και οι δημοκρατικοί θεσμοί αλώνονται, σε τέτοιο μάλιστα σημείο ώστε να ενθαρρύνεται η ανεπιεικής, αυταρχική αντιμετώπιση πολιτών που προβαίνουν σε ασήμαντες καθημερινές μικροπαραβάσεις, όπως κυκλοφορία αστέγων, οδήγηση ποδηλάτων χωρίς κουδούνι, πεζοπορία εκτός διαβάσεων.

Στην ολοκλήρωση μίας παγκόσμιας καταστολής αναμφισβήτητα συμμετέχουν δυναμικά οι φορείς του ιδιωτικού πολυεθνικού κεφαλαίου. Στις εγκαταστάσεις των εμπορικών κέντρων και στους πολυχώρους διασκέδασης η κοινωνική επαφή, η ψυχαγωγία και η κατανάλωση πραγματοποιούνται πλέον σε συνθήκες εντατικοποιημένης ιδιωτικής αστυνόμευσης με εποπτικά μέσα υψηλής τεχνολογίας. Οι εμπορικοί και πολιτισμικοί αυτοί χώροι μετατρέπονται σταδιακά σε μοντέλα εξυγίανσης από το έγκλημα και την παραβατική συμπεριφορά, με την επιβολή στους πολίτες-καταναλωτές μίας τεχνητής πειθαρχίας, τάξης και ευρυθμίας.

Ένα επιπρόσθετο μέσο ελέγχου του ατόμου και εξάρτησής του από τις νεοφιλελεύθερες δομές της αγοράς αποτελεί η πιστωτική κάρτα , η οποία έχει υποβαθμίσει σημαντικά το ρόλο του δημόσιας κοπής χρήματος στις συναλλαγές και τείνει να λειτουργήσει ως υποκατάστατο του δελτίου ταυτότητας σε θέματα αναγνώρισης και εξατομίκευσης του πολίτη. Με το ηλεκτρονικό ίχνος της πιστωτικής κάρτας οι τεράστιοι τραπεζικοί οργανισμοί μπορούν εύκολα να εντοπίσουν τον χρήστη και να σκιαγραφήσουν το προφίλ του, αξιοποιώντας την πρόσβαση που έχουν στα προσωπικά δεδομένα μεγάλης μερίδας που πληθυσμού.

Εκτός από τις ΗΠΑ και στην Ευρωπαϊκή Ένωση λαμβάνονται αποφάσεις και σχεδιάζονται μεταβολές, με βάση το επιχείρημα ότι η ανάγκη για ασφάλεια είναι πιο πρωταρχική από τις θεμελιώδεις αρχές της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Τα κράτη-μέλη στην πορεία τους προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση με πρόσχημα τον αυξημένο κίνδυνο για μελλοντικές τρομοκρατικές ενέργειες προωθούν στρατηγικές, οι οποίες επαναφέρουν στο επίκεντρο της πολιτικής ατζέντας την λογική και την ιδεολογία του πολέμου και μάλιστα με την μορφή του προληπτικού μέσου, τη βία, την στρατιωτική οργάνωση, την αμυντική και αντεγκληματική πολιτική.

Στο σημείο αυτό αναφέρουμε τα παραδείγματα της θέσπισης του ευρωστρατού, του Ευρωπαϊκού Εντάλματος Σύλληψης, του ενιαίου Ευρωπαίου Εισαγγελέα, της Μονάδας Δικαστικής Συνεργασίας (Eurojust), της ενιαίας ευρωπαϊκής αστυνομίας (Europol), της κατάρτισης λίστας τρομοκρατικών οργανώσεων και της σύσφιξης των σχέσεων Ευρωπαϊκής Ένωσης-ΝΑΤΟ. Ειδικότερα, με την δημιουργία ενός ενιαίου ευρωπαϊκού δικαστικού χώρου και με την εφαρμογή του Ευρωπαϊκού Εντάλματος Σύλληψης, καταργείται στην ουσία το δικαίωμα του

κάθε κράτους- μέλους να αποτιμά την εγκυρότητα της έκδοσης ενός ατόμου που βρίσκεται στην επικράτειά του, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτών του.

Με την όσμωση του εσωτερικού με το εξωτερικό, του εγχωρίου με το διεθνές, οι διαχωριστικές γραμμές που συνθέτουν την εικόνα και οριοθετούν τη δράση του σύγχρονου κράτους τείνουν να καταργηθούν. Καθώς η παγκοσμιοποίηση και η διεθνής τρομοκρατία –ως σύμπτωμα της αποδιοργάνωσης του παγκόσμιου κοινωνικοπολιτικού συστήματος- έχουν αποκτήσει μια κοινή διάσταση και μια σταθερή συνισταμένη, η εσωτερική και εξωτερική πολιτική, η εθνική ασφάλεια και η διεθνής συνεργασία, ο πόλεμος ενάντια στην τρομοκρατία και στο έγκλημα διαχέονται και αλληλοσυμπληρώνονται.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι στις σύγχρονες κοινωνίες του φόβου είναι ευδιάκριτος ο κίνδυνος να παλινδρομήσει η ανθρωπότητα στην αναγέννηση του «αστυνομικού κράτους» ή του «κράτους φρούριο», μέσα στο οποίο εξέχουσα θέση και προτεραιότητα θα δίνεται στους μηχανισμούς της αστυνομίας και του στρατού. Ο δημόσιος βίος ενδέχεται να μετατραπεί σε περίκλειστο φρούριο, περιχαρακωμένο από έκτακτες νομοθεσίες, ειδικούς μηχανισμούς και θεσμούς, που αδρανοποιούν την κοινωνία, αφυδατώνουν τις ιδέες και αιχμαλωτίζουν τους πολίτες στο καθεστώς του γενικευμένου ελέγχου και της καθολικής υποψίας. Υπό το πρίσμα μίας γενικευμένης ανασφάλειας, η σχέση του κράτους με τον πολίτη αναθεωρείται προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της κρατικής αυθεντίας, της ατροφίας της κοινωνίας των πολιτών, της υποβάθμισης του δημοσίου διαλόγου, της φίμωσης της διαφορετικής άποψης, της περιθωριοποίησης των συλλογικών διεκδικήσεων και της επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης για κρατική θωράκιση.

Κοινωνική ανασφάλεια και εντατικοποίηση του αισθήματος απειλής της ανθρώπινης ζωής: Επαναπροσδιορισμός των σχέσεων κράτους-πολίτη μετά το γεγονός της 11ης Σεπτεμβρίου 2001

Στην σύγχρονη πραγματικότητα, οι πολίτες εμφανίζονται σχεδόν βέβαιοι ότι η ανθρωπότητα εισέρχεται σε μια φάση βαρβαρότητας, που θα συνοδεύεται συγχρόνως από μόνιμη τρομοκρατική απειλή, κοινωνικές αναταραχές, απολυταρχικές πρακτικές, οικονομική ύφεση, πολεμικές συρράξεις ακόμη και προληπτικού χαρακτήρα. Η ένταση και η μεγιστοποίηση του προβλήματος της τρομοκρατίας –με κορυφαία έκφραση το γεγονός της 11ης Σεπτεμβρίου 2001- γίνεται ιδιαίτερα αισθητή σε μία περίοδο, κατά την οποία ο πολίτης αισθάνεται ήδη ανυπεράσπιστος και απειλούμενος από την ανεξέλεγκτη ανάπτυξη της επιστήμης και των τεχνολογικών εφαρμογών της, καθώς και από την αποδόμηση του κράτους-πρόνοιας εξαιτίας της προώθησης νεοφιλελεύθερων, τεχνοκρατικών αντιλήψεων στο πεδίο της εργασίας.

Ειδικότερα, η ανάπτυξη της ρομποτικής και της νανοτεχνολογίας σε συνδυασμό με την δυνατότητα κλωνοποίησης του ανθρώπου, ελέγχου της γενετικής ταυτότητας, εξέλιξης των υπολογιστών σε μηχανές αυτόνομης σκέψης και πλήρους αλλοίωσης των περιβαλλοντικών συνθηκών θέτουν πρωτόγνωρους προβληματισμούς που αφορούν την υπόσταση, την βιολογική και κοινωνική επιβίωση του ανθρώπου. Επιπλέον, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης

επικρατεί κλίμα εργασιακής αβεβαιότητας και ανασφάλειας, καθώς η πλήρης και διαρκής απασχόληση, η υγειονομική, συνταξιοδοτική κάλυψη και η παροχή κρατικών επιδομάτων αναγορεύονται σε εύθραυστα και συνεχώς επαπειλούμενα προνόμια.

Οι νέες μορφές τρομοκρατικής δραστηριότητας, όπως υποστασιοποιήθηκαν με την βάναυση επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου, δεν προσβάλλουν πλέον φορείς κρατικών αξιωμάτων και εκπροσώπους μεγάλων οικονομικών συμφερόντων (πρακτικές που ακολουθούσαν οι τρομοκρατικές πολιτικές οργανώσεις των δεκαετιών '70 και '80). Λειτουργώντας έξω από το πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης, υιοθετούν το πρότυπο της μαζικής δολοφονίας, επεκτείνοντας το φόβο για μία θανατηφόρα επίθεση στο σύνολο του κοινωνικού φάσματος. Η κουλτούρα του τρόμου και του πανικού για τον μη φυσικό θάνατο διογκώνεται με την δυνατότητα αξιοποίησης στο έπακρο από το δίκτυο των τρομοκρατών των ραγδαίων επιτευγμάτων της τεχνολογίας στους τομείς της ηλεκτρονικής, της γενετικής και της βιολογίας, ενδεχόμενα τα οποία αγγίζουν το παράλογο, το ασύλληπτο, παραπέμποντας σε σενάρια επιστημονικής φαντασίας.

Το ενδεχόμενο μίας απόλυτης, αδέσμευτης τρομοκρατικής απειλής με πλανητική εμβέλεια και η γενικευμένη κοινωνική ανασφάλεια και αβεβαιότητα έχουν αποκτήσει ιδιαίτερη ένταση και μορφή λόγω των ιδεολογικών και πολιτικών ανακατατάξεων που προκάλεσε η πρωτόγνωρη επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 στην Νέα Υόρκη. Μετά από αυτήν την ημερομηνία, σε ένα νέο διεθνές γεωπολιτικό και γεωστρατηγικό τοπίο, τα αδιέξοδα της δυτικής μεταψυχροπολεμικής κοινωνίας εντάθηκαν και έγιναν εντυπωσιακά ευκρινή, καθώς ο φανατισμός και η ωμή, ανελέητη βία μετατράπηκαν σε καθημερινή πολιτική πρακτική. Η άτυπη μετατροπή μίας ανοιχτής δημοκρατικής κοινωνίας σε κοινωνία «έκτακτης ανάγκης» οδήγησε σε έναν σχεδόν εκούσιο αυτοπεριορισμό των πολιτών των δυτικών κοινωνιών και κατά κύριο λόγο των ΗΠΑ από την άσκηση στοιχειωδών ελευθεριών τους, όπως η ασφαλής μετακίνηση, η ελευθερία συνάθροισης, η ελεύθερη έκφραση και το δικαίωμα της διαφωνίας με τις κρατούσες αντιλήψεις.

Η εν δυνάμει εμπόλεμη κατάσταση στην οποία περιήλθε όλος ο πλανήτης παρήγαγε μία εκ νέου οικοδόμηση άρρηκτων σχέσεων των πολιτών με το κράτος, το οποίο –στηριζόμενο στον κίνδυνο μίας εξωτερικής απεριόριστης βίας- εμφανίστηκε ως προστάτης της ζωής, εγγυητής της τάξης, της κανονικότητας και της σταθερότητας. Με στόχο την ασφάλεια κράτος και πολίτης αναδιαπραγματεύτηκαν τις εκατέρωθεν υποχρεώσεις και τα δικαιώματά τους. Οι πολίτες εκχώρησαν χωρίς ενδοιασμό μέρος από τα κεκτημένα δικαιώματά τους στην κρατική εξουσία και εθελουσίως αναζήτησαν την προστασία τους στην κρατική σφαίρα. Στην πραγματικότητα μετά την 11η Σεπτεμβρίου διαμορφώθηκε στις ΗΠΑ ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο, μία συμφωνία πρόσδεσης των πολιτών-ιδιωτών στις επιταγές μίας στρατιωτικοποιημένης μηχανής.

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση των ΗΠΑ, το κράτος υπό προϋποθέσεις παραχωρεί τμήμα της δημόσιας εξουσίας και του μονοπωλίου του στην βία, αναγνωρίζοντας στους ιδιώτες εκτεταμένο δικαίωμα στην κατοχή και χρήση όπλου, το οποίο νοείται ως ατομικό δικαίωμα στην αυτοάμυνα. Η

πρακτική αυτή ριζοσπαστικοποιήθηκε και επεκτάθηκε μετά την αόρατη, ανώνυμη απειλή και την ανεξέλεγκτη βία της 11ης Σεπτεμβρίου. Η δραστική αναβάθμιση του ρόλου του κράτους σε σχέση με τις νεοφιλελεύθερες παγκοσμιοποιημένες δομές –δεδομένης και της δυνατότητας του Αμερικανού πολίτη να καταστέλλει μόνος του την βία που προσλαμβάνει ως απειλή- μετέτρεψε τον ιδιώτη από καταναλωτή σε μαχόμενο στρατιώτη.

Λόγω του μεγέθους του φόβου και της προπαγανδιστικής επίκλησης μίας μόνιμης απειλής, προτάχθηκε το αίτημα της ασφάλειας ως απόλυτα φυσικό και νομιμοποιήθηκε η κοινωνική διαίρεση σε πλειοψηφία φοβισμένων πολιτών και σε ομάδες πολιτών, που ορίζονται ως δυνητικοί δράστες τρομοκρατικών ενεργειών και γενικά κατονομάζονται από το κράτος ως απειλητικοί. Μέσω της θεματοποίησης ενός γενικευμένου φόβου και του προσχήματος του αντιτρομοκρατικού αγώνα, απλοί καθημερινοί άνθρωποι μπήκαν στο στόχαστρο του κατασταλτικού κρατικού μηχανισμού με μόνα κριτήρια την πολιτισμική ταυτότητα, το θρησκευτικό συναίσθημα και την καταγωγή.

Στις κοινωνικές σχέσεις υιοθετήθηκαν πρότυπα ρατσιστικής, ξενοφοβικής, επιθετικής συμπεριφοράς και ενεργοποιήθηκαν αντιμουσουλμανικά, αλλά και αντισημιτικά στερεότυπα και αντανακλαστικά. Δημιουργήθηκε μία κατάσταση συναγερμού και καχυποψίας, στην οποία οι εκδηλώσεις υπέρμετρου πατριωτισμού και η όξυνση των συλλογικών παθών τροφοδότησαν την μισαλλοδοξία και τα εγκλήματα μίσους.

Κρατική αντι-βία: Πόλεμος των ΗΠΑ κατά της τρομοκρατίας

Η 11η Σεπτεμβρίου θεωρείται τομή στην ιστορία της τρομοκρατίας, καθώς η ωμότητα και η επιθετικότητα που εκφράστηκαν στην περίπτωση αυτή εισάγουν ένα νέο υπόδειγμα τρομοκρατικής δράσης, απολιτικής βίας και μία νέα διάσταση της μαζικής καταστροφής. Ο τρόπος εκδήλωσης της καινοτόμου αυτής βαναυσότητας (αοριστία, αδιαφάνεια, ανωνυμία, το συναίσθημα του γενικευμένου κινδύνου) ελάχιστα συνάδει με τα αναγνωρίσιμα στοιχεία του πολιτικού παιχνιδιού και της παραδοσιακής πολιτικής βίας, όπως εκλογίκευση, οικονομία της βίας, κοινωνικά ερείσματα της βίαιης πράξης, ορθολογική πολιτική στόχευση, επιθυμία κατάληψης ή μετασχηματισμού της εξουσίας. Ωστόσο, η ακραία αυτή βία προκάλεσε μία πολιτικοποιημένη έκδηλη και υλική αντι-βία από τους κρατικούς κατασταλτικούς θεσμούς, οι οποίοι με την κινητοποίησή τους προς την κατεύθυνση του πολέμου με σκοπό την εξάρθρωση των τρομοκρατικών δικτύων αναδιάρθρωσαν ριζικά τις πολιτικές σχέσεις.

Οι πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις μετά την επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 σηματοδότησαν μία περίοδο αβεβαιότητας, αστάθειας, ασάφειας και κινδύνων. Η πρωτόγνωρη αίσθηση απειλής οδήγησε σε συσπείρωση των πολιτών γύρω από τον εμπόλεμο κρατικό μηχανισμό ως μοναδική πηγή ασφάλειας και σε αστραπιαία ανασύνταξη όλων των κατασταλτικών μηχανισμών τους κράτους (κεντρική διοίκηση, στρατός, αστυνομία, μυστικές υπηρεσίες, δικαστική εξουσία) και επαναπροσδιορισμό των αρμοδιοτήτων τους.

Αξίζει να αναφερθεί ότι τον Οκτώβριο του 2001 ο πρόεδρος Bush συγκέντρωνε ποσοστά δημοτικότητας που άγγιζαν το 90%, καθώς το σύνολο του αμερικάνικου

λαού συσπειρώθηκε γύρω από το σύμβολο της αμερικάνικης σημαίας και το πρόσωπο του «προέδρου-αρχιστράτηγου». Στον επίσημο κρατικό λόγο ενισχύθηκαν και κυριάρχησαν οι διαιρετικές τομές του τύπου Δύση-Ανατολή, Χριστιανισμός-Ισλάμ, Πολιτισμός-Βαρβαρότητα, Καλό-Κακό.

Η κλιμάκωση της βίας και η αντιτρομοκρατική φρενίτιδα λόγω του εύρους και της απήχησης του βάναυσου πλήγματος της 11ης Σεπτεμβρίου συνδέθηκαν άμεσα με την σχεδόν καθολική αποδοχή των προτάσεων –που εκφράστηκαν από τα πλέον σκληροπυρηνικά και καταπιεστικά στοιχεία της αμερικανικής ηγεσίας- για αυξανόμενη στρατιωτικοποίηση, εσωτερική πειθάρχηση, ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής ασφάλισης και οπισθοδρόμηση στους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας. Ο πολλαπλασιασμός του στρατιωτικού προϋπολογισμού των ΗΠΑ άντλησε κονδύλια από την περικοπή των δαπανών για ομοσπονδιακά προγράμματα υγειονομικής περίθαλψης, εκπαίδευσης, συνταξιοδότησης και στεγαστικής πολιτικής.

Στο πλαίσιο ενός «αμυντικού ιμπεριαλισμού», οι ΗΠΑ με την μορφή μίας παγκόσμιας ηγεμονικής στρατιωτικής και οικονομικής δύναμης όρισαν τον εχθρό και αποφάσισαν ποιο είναι το δίκαιο και ιδιαίτερα ποια είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η κυβέρνηση των ΗΠΑ, υποδυόμενη την θέση του θύματος, αναπαρήγαγε και όξυνε την βία, δρώντας μονομερώς εκτός των θεσμών της διεθνούς κοινότητας. Η πρόσληψη του χωρικά και χρονικά εστιασμένου τρομοκρατικού χτυπήματος της 11ης Σεπτεμβρίου από τα κυβερνητικά στελέχη των ΗΠΑ ως πολεμικής επιχείρησης οδήγησε στην προώθηση της στρατιωτικής επιλογής ως μόνης δυνατής λύσης, η οποία μάλιστα μορφοποιήθηκε ως ένας διαρκής πόλεμος παρά ως μία επιχείρηση αντιποίνων. Παρακάμπτοντας το διεθνές δίκαιο, η αμερικάνικη κυβέρνηση απάντησε στα τρομοκρατικά χτυπήματα με την κήρυξη πόλεμου κατά της τρομοκρατίας, τον οποίο ανήγαγε σε βασικό όχημα προώθησης των πολιτικών θέσεών της. Ειδικότερα, ο ιδιότυπος αυτός πόλεμος, που επιστρατεύτηκε ως το πλέον παραδοσιακό εργαλείο βίας, αναδιάταξε τις διεθνείς συμμαχίες, όντας αποκλειστικό κριτήριο και μέσο χάραξης της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ.

Η εξάρθρωση της τρομοκρατίας, υποβαθμίζοντας την ρητορική του εκδημοκρατισμού, του «στρατιωτικού ανθρωπισμού» και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, λειτούργησε ως κύρια νομιμοποιητική βάση για διεξαγωγή πολέμων, αιματηρών επεμβάσεων «νόμιμης άμυνας» (Αφγανιστάν και Ιράκ) και για άσκηση πίεσης σε κυβερνήσεις σε επίπεδο διεθνών σχέσεων. Έχει υποστηριχτεί ότι η στρατιωτική επέμβαση στο Αφγανιστάν –σε αντίθεση με τον πόλεμο στο Ιράκ- ήταν μία άμεση αυθεντική συνέπεια της 11ης Σεπτεμβρίου. Το Ιράκ, το οποίο σύμφωνα με διάγγελμα του προέδρου Bush (29/1/2002) εντάχθηκε στα κράτη που οριοθετούν τον «άξονα του κακού», συμπεριλαμβανόταν ήδη από την εποχή του Κλίντον στα "rogue states" (κράτη-ταραξίες) που είχαν οριστεί ως δυνητικοί στόχοι με το ίδιο ακριβώς πρόσχημα της εξαγωγής τρομοκρατών και της κατασκευής όπλων μαζικής καταστροφής.

Στρατιωτικοποίηση της αμερικανικής κοινωνίας: Ισχυροποίηση του κράτους και συρρίκνωση των δικαιωμάτων των πολιτών

Η επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 στο Μανχάταν απομυθοποίησε την εικόνα της άτρωτης «αυτοκρατορίας» και έδωσε το έναυσμα για μία πρωτοφανή στην ιστορία των ΗΠΑ πολιτική και ηθική συμπαράσταση από λαούς και κυβερνήσεις. Στην χρονική περίοδο που μεσολάβησε από το τρομοκρατικό χτύπημα ως τον πόλεμο των ΗΠΑ κατά του Αφγανιστάν, η δημιουργία μίας μαζικής αλληλεγγύης και αντιτρομοκρατικής κοινωνικής συναίνεσης σε παγκόσμιο επίπεδο ευνόησε την αποδοχή ιδεολογιών υπέρ του νόμου, της δημόσιας τάξης και της κρατικής θωράκισης.

Το γεγονός της 11ης Σεπτεμβρίου παρουσιάζει την εξής ιδιομορφία, η οποία του προσδίδει την ιδιότητα της ζωντανής απομίμησης της κινηματογραφικής βίας του Hollywood: Μιμείται απροκάλυπτα τους φόβους της αμερικανικής κοινωνίας, καθώς και όλες τις μυθοπλασίες του αμερικανικού κινηματογράφου για τους πολέμους και την απειλή μίας ολοκληρωτικής καταστροφής και τις καθιστά με πρωτοφανή τρόπο βιωμένη εμπειρία.

Στην σύγχρονη κοινωνία της μαζικής πληροφόρησης, του εμπορευματοποιημένου θεάματος και της επικοινωνιακής κατανάλωσης, τα αμερικανικά Μ.Μ.Ε. ισχυροποίησαν το αίσθημα της απειλής και του πανικού για μελλοντικές τρομοκρατικές πράξεις, εστιάζοντας στο ζήτημα της ασφάλειας, το ευαίσθητο σημείο του μέσου πολίτη το αμέσως επόμενο διάστημα μετά την μαζική δολοφονία της 11ης Σεπτεμβρίου.

Με την δύναμη της εικόνας και την δια του λόγου αναπαράστασή της, η βάναυση και τραυματική μορφή εγκληματικότητας λειτούργησε ως θέαμα, ως "media event", κάνοντας ορατό και άμεσο τον κίνδυνο από έναν άφαντο εχθρό, που έχει την δυνατότητα να προκαλεί ανυπολόγιστες και απρόβλεπτες καταστροφές. Τα Μ.Μ.Ε. των ΗΠΑ και ειδικότερα η τηλεοπτική κάμερα με την φορτισμένη συναισθηματικά διαρκή προβολή της εικόνας των φλεγόμενων διδύμων πύργων, ενσωμάτωσαν τον φόβο στην πολιτική συμπεριφορά, μετατρέποντάς τον σε παράγοντα επηρεασμού των πολιτικών εξελίξεων και των εκλογικών αναμετρήσεων.

Η πλειοψηφία ταυτίστηκε –υπό την ψυχολογική και συναισθηματική πίεση της εκδήλωσης τρομοκρατικών ενεργειών- με το δόγμα της ασφάλειας, με αποτέλεσμα να μην εναντιώνεται σε πρακτικές υποβάθμισης και ακρωτηριασμού των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών. Η κοινή γνώμη, αμυνόμενη, αποβλέποντας στην προστασία πρωταρχικών ιδιωτικών αγαθών –όπως το δικαίωμα στην ζωή και στην σωματική ακεραιότητα- προέβαλε αιτήματα που αφορούσαν στην αποτελεσματική καταστολή της τρομοκρατίας με επίκεντρο την σύλληψη και την αυστηρή τιμωρία των φορέων της.

Σε δημοσκόπηση που διενεργήθηκε 3 μέρες μετά την 11η Σεπτεμβρίου, το 74% των ερωτηθέντων Αμερικανών δήλωσε ότι «θα ήταν απαραίτητο, οι πολίτες να παραιτηθούν από κάποιες ατομικές ελευθερίες τους». Επιπλέον, το 86% τάχθηκε υπέρ της τοποθέτησης φρουρών και συσκευών ανίχνευσης μεταλλικών αντικειμένων σε δημόσια κτίρια και εκδηλώσεις. Η δραματική αλλαγή της στάσης του Αμερικανικού λαού, η οποία επήλθε μετά την 11ης Σεπτεμβρίου γίνεται εμφανέστερη αν επικαλεστούμε τα πορίσματα της δημοσκόπησης του

Νοεμβρίου 1995 για λογαριασμό του CNN και του Time. Τότε η πλειοψηφία (55%) πίστευε ότι «η ομοσπονδιακή κυβέρνηση είχε γίνει τόσο ισχυρή, ώστε να αποτελεί απειλή για τα δικαιώματα του μέσου πολίτη».

Σύμφωνα με το Πατριωτικό Διάταγμα (Patriot Act) -το οποίο προτάθηκε μετά τα αιματηρά τρομοκρατικά χτυπήματα- οι αμερικανικές αρχές έχουν το δικαίωμα να παρακολουθούν τις τηλεφωνικές συνδιαλέξεις, να έχουν πρόσβαση στην ηλεκτρονική αλληλογραφία, να παραβιάζουν το απόρρητο των προσωπικών δεδομένων, να εισβάλλουν στο οικογενειακό άσυλο χωρίς δικαστικό ένταλμα και να συμβουλεύονται τον ιατρικό φάκελο οποιουδήποτε πολίτη εγείρει υποψίες για ενδεχόμενη συμμετοχή σε τρομοκρατική οργάνωση. Από το περιεχόμενο και το πνεύμα του παραπάνω διατάγματος συνάγεται ότι οποιοσδήποτε ζει στις ΗΠΑ υπόκειται δυνητικά σε στρατιωτικό νόμο, σε άμεσες εκτοπίσεις και σε επ' αόριστον κράτηση χωρίς δίκη και απαγγελία κατηγοριών, μέτρα που εμφανώς αλλοιώνουν την λειτουργία της δικαιοσύνης.

Εν ονόματι της εσωτερικής ασφάλειας και του πολέμου κατά της τρομοκρατίας, το πλέγμα των εξουσιών τού FBI επεκτάθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε να ξεπερνά ακόμη και την «χρυσή εποχή» του μακαρθισμού, ο οποίος κατά την δεκαετία του '50 είχε ως στόχο του τον «κομμουνιστικό δαίμονα». Παράλληλα, στον απόηχο των ιστορικών γεγονότων της 11ης Σεπτεμβρίου με εντολή της αμερικανικής κυβέρνησης (13 Νοεμβρίου 2001), νομιμοποιήθηκε η εκδίκαση από ειδικά στρατιωτικά δικαστήρια πολιτών που έχουν ξένη υπηκοότητα και είναι ύποπτοι για τρομοκρατική δραστηριότητα, κατάσταση που απογυμνώνει παντελώς τους πολίτες από τα συνταγματικά τους δικαιώματα και παραπέμπει ευθέως σε δικτατορικές πρακτικές.

Η ιδεολογία της ασφάλειας: Το νέο αυταρχικό, συντηρητικό νομικό και πολιτικό καθεστώς της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Το βάναυσο γεγονός της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 επέφερε ραγδαίες, ριζικές πολιτικές μεταβολές, αναδεικνύοντας ένα νέο μοντέλο πολιτικής που έχει ως πυρήνα την ασφάλεια των πολιτών. Η πλανητική εμβέλεια της δραστηριότητας των σύγχρονων τρομοκρατικών δικτύων ανάγκασε τη διεθνή κοινότητα να καταφύγει σε θεσμικά και επιχειρησιακά μέτρα, στα οποία η κρατική ασφάλεια αντιπαρατίθεται άνισα με τις ατομικές ελευθερίες, τους δημοκρατικούς θεσμούς και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πράγματι, οι δυτικές κυβερνήσεις στο πλαίσιο της διεθνούς εκστρατείας εναντίον της τρομοκρατίας εγκαινίασαν μία δέσμη αυξημένων αυταρχικών μέτρων με πρόσχημα και ιδεολογική αφετηρία την προάσπιση της ανθρώπινης ζωής.

Σε παγκόσμιο επίπεδο η συλλογική απάντηση της κρατικής εξουσίας συνίσταται στην σκλήρυνση της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας, στην ενίσχυση του μηχανισμού καταναγκασμού, στη λήψη μέτρων στην βάση διεθνούς συνεργασίας ή ακόμη και στην ποινικοποίηση οποιασδήποτε ριζοσπαστικής, ανατρεπτικής συμπεριφοράς ως οιονεί τρομοκρατικής. Στο όνομα της πρόληψης των τρομοκρατικών επιθέσεων και της προστασίας του δημοσίου συμφέροντος σχετικοποιούνται τα δικαιώματα των πολιτών με την θεσμοποίηση της

δυνατότητας της επέμβασης των οργάνων της εκτελεστικής εξουσίας στο πεδίο της προσωπικής ελευθερίας και των συλλογικών διεκδικήσεων.

Η αντιτρομοκρατική νομοθεσία πολλών χωρών συμπιέζει και απαξιώνει δικαιώματα που συνιστούν προϊόντα μακροχρόνιων κοινωνικών και πολιτικών αγώνων. Ειδικότερα, αυξήθηκε ο αριθμός των αυθαίρετων κρατήσεων, των περιπτώσεων άρνησης του *habeas corpus* και των μεροληπτικών δικών. Συγχρόνως, οι παράνομες επιτηρήσεις, οι περιορισμοί στο δικαίωμα της συνάθροισης, στην ελευθερία της έκφρασης και του συνεταιρίζεσθαι, οι μη εντεταλμένες κατασχέσεις κεφαλαίων, οι απελάσεις νόμιμων κατοίκων και τα μέτρα άμεσων απομακρύνσεων χωρίς τις απαραίτητες διαδικαστικές εγγυήσεις συγκαταλέγονται στα πλέον προβληματικά πεδία που έχουν αναδειχθεί μετά την 11η Σεπτεμβρίου, κυρίως για τα άτομα και τις ομάδες που ανήκουν στις «ύποπτες» μειονότητες.

Το αντιτρομοκρατικό νομικό οπλοστάσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης εμπλουτίστηκε με τον «ευρω-τρομονόμο», ο οποίος αντανακλά την διαμόρφωση στις ευρωπαϊκές φιλελεύθερες δημοκρατίες μίας νέας ισορροπίας μεταξύ ελευθερίας και ασφάλειας, βίας και πολιτικής. Σύμφωνα με αυτό το νομικό πλαίσιο, κάθε εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, το οποίο καταφεύγει σε μέσα πολιτικής βίας, μπορεί να χαρακτηριστεί ως «τρομοκρατία» και τα μέλη του, οι οπαδοί του ή οι οικονομικοί ενισχυτές του μπορούν να θεωρηθούν ως «τρομοκράτες», να συλληφθούν, να κρατηθούν πάνω από τα νόμιμα όρια, να εκδοθούν, να φυλακιστούν, ακόμη και να βασανιστούν ή να εκτελεστούν, διαμέσου της έκδοσής τους στις ΗΠΑ, όπου ισχύει η θανατική ποινή. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αποδέχτηκε έναν ιδιαίτερα διευρυμένο ορισμό της τρομοκρατίας , με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται ως τρομοκρατική συμπεριφορά ένα μεγάλο φάσμα παραδοσιακών μορφών αντιπαράθεσης στις δομές του καπιταλισμού, όπως «η βία του δρόμου» με πολιτικό, διεκδικητικό χαρακτήρα, στην οποία καταφεύγουν συχνά μαχητικοί συνδικαλιστές.

Στην ταμπέλα της τρομοκρατίας ενσωματώνεται «η έκθεση σε κίνδυνο ανθρώπων, αγαθών, ζώων και του περιβάλλοντος», συμπεριφορά που εύκολα μπορεί να καταλογιστεί στην μερίδα των αγροτών, οι οποίοι αγωνίζονται κατά του πειραματισμού με γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς. Παράλληλα, στην κοινοτική έννομη τάξη προβλέπονται βαριές ποινές για την αθέμιτη κατάληψη κρατικών εγκαταστάσεων, μέσων μαζικής μεταφοράς, υποδομών, δημοσίων χώρων ή αγαθών και για τις φθορές που προκαλούνται σε αυτά. Καθώς, όμως, οι καταλήψεις στον χώρο εργασίας είναι μία από τις κλασικότερες μορφές εργατικής πάλης, με την κατασταλτική κοινοτική αντιτρομοκρατική νομοθεσία θίγεται το συνδικαλιστικό και κοινωνικό κίνημα στο σύνολό του.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις – Επίλογος

Το γεγονός της 11ης Σεπτεμβρίου σε συνδυασμό με μία διαρκή πρωτόγνωρη απειλή που εγκαθίδρυσε στη ζωή του δυτικού πολίτη σηματοδότησε την επιστροφή της «μεγάλης πολιτικής» με την έννοια ότι επικαιροποίησε θεματικές και διλήμματα που είχαν αδρανοποιηθεί κατά την διάρκεια της μεταψυχροπολεμικής περιόδου. Οι έννοιες του πολέμου, της ειρήνης, της

πολιτικής βίας, της ζωής, του θανάτου, της συγκρουσιακής πολιτικής, του συσχετισμού δυνάμεων, της ισχύος και των πληθυσμών βρέθηκαν εκ νέου στο επίκεντρο του πολιτικού στοχασμού, υποσκελίζοντας αναλυτικά εργαλεία, όπως η πολιτική των μειοψηφικών ταυτοτήτων, η τοπικότητα και η τομεακή οργάνωση της πολιτικής.

Μέσα σε ένα κλίμα αντιτρομοκρατίας και προστασίας της εθνικής ασφάλειας, τα κράτη υιοθέτησαν με ισχνή αντίδραση της κοινής γνώμης καταχρηστικές πρακτικές και εισήγαγαν συντηρητικούς νόμους και διοικητικές διαδικασίες που περιστέλλουν τις ατομικές ελευθερίες, παρεμβαίνοντας στην ιδιωτική σφαίρα. Σε παγκόσμιο επίπεδο εκδηλώθηκαν από τον κρατικό μηχανισμό τάσεις αυταρχισμού, χειραγώγησης και στρατιωτικοποίησης της κοινωνίας, οι οποίες θίγουν το πλέγμα εγγυήσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που ιστορικά ταυτίζονται με την δημοκρατική αρχή, τον φιλελευθερισμό και το κράτος δικαίου.

Η καινοφανής τρομοκρατική απειλή μετέτρεψε τον φόβο και την αίσθηση κινδύνου σε μόνιμα συναισθήματα που υποσκάπτουν την εμπιστοσύνη, καλλιεργούν την αβεβαιότητα και τροφοδοτούν τη δυσπιστία προς τους θεσμούς της πολιτικής δημοκρατίας. Οι ποιοτικές μεταβολές στην διαχείριση της βίας συνετέλεσαν στην αναβίωση πρακτικών «έκτακτης ανάγκης», στην ισχυροποίηση των εξουσιών του κράτους, στην αυτονόμηση των κρατικών μηχανισμών από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικού ελέγχου και κατ' επέκταση στην υπονόμευση κάθε άλλου πεδίου πολιτικής δραστηριότητας.

Μέσα σε ένα διάχυτο πνεύμα μιλιταρισμού, είναι ανά πάσα στιγμή αναμενόμενη η εκ μέρους των ΗΠΑ μεθόδευση νέων εμπόλεμων καταστάσεων, των οποίων η διάρκεια, η έκταση και το μέγεθος δεν μπορούν εκ των προτέρων να προσδιορισθούν. Στο πλαίσιο της αντιτρομοκρατικής πολιτικής, της στρατιωτικής επανασυσπείρωσης των κοινωνιών και των νέων αυστηρών ρυθμίσεων, η εναλλακτική πολιτική έκφραση των μειοψηφιών, η κοινωνική διαμαρτυρία, η έντονη αμφισβήτηση και η συλλογική δράση ελέγχονται και καταστέλλονται, καθώς θεωρούνται από την κρατική εξουσία φαινόμενα, που ενδεχομένως παραπέμπουν στην τρομοκρατία.

Βιβλιογραφία

Συλλογικό έργο, (2002). *Η Αυτοκρατορία σε πόλεμο, Ο κόσμος μετά την 11η Σεπτεμβρίου*, Αθήνα: Λιβάνης.

Βιντάλ, Γ. (2003). *Διαρκής πόλεμος για διαρκή ειρήνη, Πώς καταφέραμε να γίνουμε τόσο μισητοί*, Αθήνα: Scripta.

Ζιν, Χ. (2003). *Τρομοκρατία και πόλεμος*, Αθήνα: Scripta.

Μανιτάκης Α. και Τάκης Α. (2004). *Τρομοκρατία και δικαιώματα, Από την ασφάλεια του κράτους στην ανασφάλεια δικαίου*, Αθήνα: Σαββάλας.

Μπελάντης, Δ. (1996), *Αντιτρομοκρατική νομοθεσία και αρχή του κράτους δικαίου*, Ινστιτούτο ελληνικής συνταγματικής ιστορίας και συνταγματικής επιστήμης, Αθήνα: Σάκκουλας.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2003), *Το Γεγονός, Βαναυσότητα, πόλεμος και πολιτική μετά την 11η Σεπτεμβρίου*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Παρασκευόπουλος, Ν. (2003), *Οι πλειοψηφίες στο στόχαστρο, Τρομοκρατία και κράτος δικαίου*, Αθήνα: Πατάκης.

Ρουά, Ο. (2003), *Οι αυταπάτες της 11ης Σεπτεμβρίου, Στρατηγική και τρομοκρατία*, Αθήνα: Εστία.

Σαΐντ, Ε., Σάσεν, Σ., Τσόμσκι. Ν. και Σένετ, Ρ. (2002). *Η τρομοκρατία και η κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Τσόμσκι Ν. (2001). *11/9*, Αθήνα: Άγρα.

ARCHIVE ISSN 2654-2366 EBE/NLG